

«Українська мова та література»

УДК 811.161.2'373.611:159.942.52“10/12”

Т. Сіроштан

кандидат філологічних наук, доцент,

докторант кафедри української мови

Запорізького національного університету

НАЗВИ РИС ХАРАКТЕРУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI–XIII СТ.

Досвід суспільства в пізнанні моральних якостей, рис характеру людини, як і будь-якого іншого фрагмента картини світу, закріплюється в мовних одиницях. Неослабний інтерес до вивчення номінацій сфери моралі, етики, психології можна пояснити не тільки їх високою соціальною значущістю, але й чималою складністю. У вітчизняних лінгвістичних працях найменування рис характеру не були об'єктом спеціального дослідження, проте частково розглядалися в роботах П. Білоусенка, С. Воропай, М. Жовнір, В. Ліпич, Н. Медведовської, О. Меркулової, В. Німчука, З. Піскозуб, Л. Полюги, Н. Томи та інших мовознавців, які аналізували абстрактну лексику. На сьогодні вивчення іменників, що позначають риси характеру людини, їх семантичних властивостей, словотвірної структури в діяхронічному аспекті залишається необхідним для найбільш повного усвідомлення закономірностей розвитку лексико-словотвірної системи української мови. Це зумовлює актуальність нашої розвідки.

У психології характер розуміють як цілісний і стійкий індивідуальний склад внутрішнього життя людини, який виявляється в окремих психічних актах і станах, а також її манерах, звичках, розумі й

властивому особі колі емоційних хвилювань. Характер людини формує основу її поведінки і становить предмет вивчення характерології [6, с. 723].

У лексико-семантичній системі української мови назви рис характеру становлять одну з найважливіших і найскладніших категорій, що пов'язана з виявленням людиною власного внутрішнього світу й відображенням його в мовленні, вчинках, поведінці тощо. Згідно зі “Словником української мови”, характер – це “сукупність стійких психічних властивостей людини, її особистих рис, що виявляються в поведінці й діяльності; вдача” [5, с. 23]. Найменування рис характеру та їх зовнішнього вияву вчені відносять до абстрактних іменників, які, хоча й виникли пізніше від слів із конкретним значенням, проте вже в праслов'янській мові утворювали розгалужену систему лексико-семантичних типів [4, с. 111]. У сучасній українській мові назви рис характеру, вдачі, нахилів людини становлять різноманітну в семантичному плані сукупність слів, які позначають негативні (*гординя, егоїзм, жадібність, жорстокість*) або позитивні якості (*доброта, альтруїзм, щедрість, милосердя, порядність*). Ця група іменників представлена назвами, що відображають ставлення до людей, до колективу, до суспільства (*чуйність, товарицькість, замкнутість, черствість, колективізм, індивідуалізм, грубість*); позначають придатність до праці, ставлення до робочого процесу (*нехлюйство, працьовитість, відповідальність, сумлінність, пасивність, активність*); вказують на ставлення особи до речей, предметів (*охайність, дбайливість, недбалість, скрупульозність, обережність*); характеризують ставлення людини до самої себе (*егоцентризм, самокритичність, зарозумілість, марнославство, сором'язливість*) тощо. Отже, метою нашого дослідження є аналіз семантичної та словотвірної структури іменників, які позначають якості, почуття людини, особливості її поведінки, вчинків і фіксуються пам'ятками української мови XI–XIII ст.

В обстежених джерелах давньої руськоукраїнської мови спостерігається значна за обсягом група позитивних найменувань рис характеру, якостей, нахилів людини, наприклад: *мжнствомъ же и храборствомъ прослѣшиа въ странахъ многах* (сер.ХІ/ХV СлІл 40); *и моужствомъ крѣпкомъ показатася* (ХІІ/1425 ЛК 245); *и всѣкими добродѣтелми наполненъ* (ХІІ/1425 ЛК 245); *благонравик* (ХІ Ср І 100) “чеснота”; *благонравьство* (ХІ Ср І 100) “те саме”; *доблесть* (1047 672); *безлобик, безолобик* (1073 68), пор. *беззлоба, безлоба* (1096 СлРЯ І 111) “лагідність, смиренність”; *благость* (1076 СДЯ І 205) “доброта, милосердя, милість”; *кротость* (1076 СлРЯ VIII 75) “лагідність, незлобність, покірність”; *доброта* (1076 СДЯ III 14); *великодушие* (ХІ Ср І 234, СлРЯ II 65) “великодушність”, пор. *веледушик* (1226 Ср І 233); *благодушик* (ХІ 97); *безбаник* (ХІІІ 49) “відсутність гидливості” (пор. *баня* (1237 СлРЯ І 70) “джерело, теплий мінеральний ключ, озеро; лазня; миття”) тощо.

Окремі іменники позначають гарні вчинки, особливості поведінки людини, що характеризують її вдачу, наприклад: *благопослушаник* (1073 Ср І 101); *благочьстик* (1073 109); *покореник* (1076 СДЯ VII 44) “покірність, слухняність, смиренність”; *бесхваленик* (ХІ Ср І 79) “скромність”; *бездързновеник* (ХІ 56) “відсутність зухвалості”; *богобогатнство* (бл. 1100 129); *покура* (ХІІ–ХІІІ СДЯ VII 44) “покірність” та ін.

Назви позитивних відчуттів і пов’язаних із ними ознак і станів, які безпосередньо співвідносяться з характером людини, представлені такими лексемами: *колико бо соблюдѣ по мѣти своєи* (поч.ХІ/1377 Повч 30), *милость* (СДЯ IV 530) “милість, милосердя” (1076), “жалість, співчуття” (ХІІ); *на сихъ горахъ воситаеть блѣдть бѣжъга* (ХІІ ПВЛ 159); *небоязнь* (1073 СлРЯ XI 21) “відсутність страху, відчуття безкарності”; *беспечалик* (1073 Ср І 74) “безтурботність”; *бестрастик* (1073 77); *бестрашик* (ХІ 77) “те саме”; *безбогатнство* (бл. 1100 50), *безбоязньство* (СлРЯ І 94)

“безстрашність”; *беспечалие* (XII/XVII 159) “відсутність життєвих турбот, засмучень, безтурботність”; *небоязньство* (XII/XIV СлРЯ XI 21) “відсутність обережності, безстрашність”; *ласка* (XII СДЯ IV 389) “доброта, милість, ласкавість”; *безгнѣвик* (1296 Ср I 53) “відсутність гніву, смиренність” тощо. Іменники цієї групи не лише позначають позитивні почуття, а частіше вказують на відсутність негативних рис у характері людини, що зумовлюється і відповідною словотвірною структурою таких найменувань.

Негативні риси, особливості поведінки людини представлені в обстежених джерелах XI–XIII ст. такими іменниками: *лѣность бо всему мѣти* (поч. XI/1377 Повч 33), пор. *лѣность* (1076 СДЯ IV 455) “байдужість”; *гладѣство* (1047 Ср I 518) “жадібність, нестриманість”; *безстудик* (1076 77) “безсоромність”; *вседѣйство* (1096 СлРЯ III 119) “підступність”; *изрокъ, издрокъ* (1097 VI 205) “порок, вада”; *жестота* (XI XXI 98) “суворість, жорстокість”; *двѣдушик* (XI Ср I 639) “лукавство”; *велеядение, велеядие* (XI/XIII–XIV СлРЯ II 61) “непомірність у споживанні їжі”; *любовластие* (XI VIII 329) “властолюбство”; *лютонравие* (XI/XVI 347) “жорстокий, суворий норов”; *двомѣслик* (бл. 1100 Ср I 641) “лукавство”; *вѣтилѣник* (XII 497) “балакучість” (від *вѣтиа* “красномовство”); *высокомыслие* (XII/XIV СлРЯ III 253) “гордість, погорда”, пор. *вышеумье* (XIII/XIV–XV 277) “те саме”; *злокозньство* (XII/XV VI 25) “підступи, підступність, хитрощі”; *злонравие, зълонравие* (XII–XIII 27) “схильність до зла, поганий характер”; *злочиние* (XIII/XVI–XVII 36) “погані дії, вчинки” та ін.

Негативні внутрішні почуття, які зумовлюють і відповідні риси характеру людини, за нашими спостереженнями, в давній руськоукраїнській мові XI–XIII ст. передавали такі найменування: *оутръниши бо днѣ собою печеть сѧ дѣвляють бо днѣ и злоба своѧ* (1144 ГЄ 181), пор. *зълѣство, зълѣство* (1096 СлРЯ VI 18) “злостивість”, пор. також *зълѣ, зълѣ* (XII–XIII 18) “злоба”; *лютость* (1076 СДЯ IV 486)

“злота, жорстокість, лють”; *боуди же слово ваше єи єи и ни ни лишєк бо сею Ѡнепріазни ксть* (1144 ГЄ 177) та ін.

Почуття гордості, пихатості, самозакоханості позначалися в мові аналізованого періоду, за нашими даними, такими найменуваннями: *и на тѣщеславіє сѣкланѣасѣ* (сер. XI/XV СлІл 40); *гърдѣник* (XII СДЯ II 410) “гордість, пихатість”, пор. *и приѣхаша с великою гордѣнею* (XIII ЛГВ 339), *гърдѣни, гордѣни, грѣдѣни* (XI Ср I 614) “те саме”; *гърдость, гордость, грѣдость* (XI 613) “гордість, хвастливість” та ін.

Окремі найменування, зафіксовані в пам’ятках давньої руськоукраїнської мови, на наш погляд, могли позначати особливості інтелекту і водночас характеризувати (з позитивного чи негативного боку) поведінку людини, її вдачу, наприклад: *прѣмѣрость данага юмоу* (1144 ГЄ 186); *богоразумик* (1073 Ср I 134); *бесловик* (1073 74) “нерозумність, відсутність розуму”; *благоразумик* (бл. 1100 102); *великоумие, великоумство* (XI СлРЯ II 68) “мудрість, велич думки”; *грубость* (XI Ср I 598) “невігластво”; *безумик* (XI 63) “нестача або слабкість розуму”; *въсокомудрик* (XI 451); *безмудрик* (XI 59) “дурість, нерозумність”; *безразумик, бездразумик* (XI 63) “те саме”; *безумьство* (до 1200 64); *лудость* (XII–XIV СлРЯ VIII 293) “дурість” (пор. *лудий* “дурний”) та ін.

Дериваційна структура назв рис характеру та їх зовнішнього вияву цього періоду відзначається неоднорідністю. В українській мові XI–XIII ст. поряд із непохідними найменуваннями функціонували іменники, утворені переважно суфіксальним способом, часто також трапляються композитно-суфіксальні та конфіксальні деривати з аналізованою семантикою.

Найпоширенішу групу найменувань становлять **відприкметникові** похідні, які творяться переважно за допомогою формантів **-ость, -от(а)**.

Продуктивним виявився лексико-словотвірний тип іменників на позначення рис характеру, особливостей вдачі людини із суфіксом **-ость / -ість**: *благость* (1076 СДЯ I 205); *гърдость* (1076 II 408); *жалость* (1076

III 232) від *жалъ*; *кротость* (1076 СлРЯ VIII 75); *лѣность* (1076 СДЯ IV 455); *лютость* (1076 СлРЯ VIII 347); *лудость* (XII–XIV 293); *милость* (1076 СДЯ IV 530); *грубость* (XI Ср I 598); *дързость* (XII СДЯ III 146) “сміливість, рішучість”, пор. *дързность* (XIV 144) “те саме” та ін.

Схожу функцію виконував формант **-от(а)**, який був активним і продуктивним уже в праслов'янській мові, де утворював переважно абстракти [1, с. 46], у давній руськоукраїнській мові XI–XIII ст. цей суфікс, за нашими спостереженнями, поступово втрачає продуктивність, наприклад: *бодрота* (XI/XVII СлРЯ I 269); *доброта* (1076 СДЯ III 14); *жестота* (XI СлРЯ XXI 98); *приснота* (XI XX 21) “щирість”.

Майже не вживаються іменники з розгляданим значенням на **-ѣнь**: *гърдѣни*, *гордѣни*, *грѣдѣни* (XI Ср I 614) від *гордѣли*.

Натомість з'являються раніше не зафіксовані деривати з аналізованою семантикою на **-ѣств(о)**: *искръньство* (XI/XIII–XIV СДЯ III 170) “щирість, щиросердість”; *кисельство*, *кысѣльство* (XII СлРЯ VII 137).

Девербативи становлять у давній руськоукраїнській мові невелику за обсягом, проте виразно окреслену групу іменників переважно на позначення вчинків, поведінки, що характеризують вдачу людини.

Матеріально не виражений формант спостерігається в словотвірній структурі таких іменників: *ласка* (XII СДЯ IV 389); *покора* (XII–XIII VII 44) від *покоритися* та ін.

Лексико-словотвірний тип на **-ик, -ник** виявляє продуктивність у давній руськоукраїнській мові XI–XIII ст.: *веселик* (1076 СДЯ I 394); *покореник* (1076 VII 44); *блаженик* (XI/XIII–XIV I 222); *благодареник* (XII 176); *благодарик* (XII 177); *гроущеник* (XII–XIII II 396); *гърдѣник* (XII 410); *любленик* (XII IV 466) “любов, прихильність, милість”; *пожаленик* (1296 VI 562) “співчуття, милосердя” та ін.

Відіменникові найменування назв рис характеру та їх зовнішнього вияву трапляються, за нашими даними, значно рідше.

В українській мові XI–XIII ст. поступово набуває продуктивності лексико-словотвірний тип десубстантивів із суфіксом **-ьств(о)**, властивим абстрактним іменникам, наприклад: *гладьство* (1047 Ср I 518) від *гладъ*; *зьлобство*, *злюбство* (1096 СлРЯ VI 18) від *зьлоба*; *храборъство* (сер.XI/XV СлПл 40); *моужьство* (XII СДЯ V 41) “мужність, доблесть”.

Дуже поширеними в давній руськоукраїнській мові XI–XIII ст. виявилися відіменникові назви рис характеру, вдачі, поведінки людини, у словотвірній структурі яких виділяються конфікси з другим компонентом **-ик**, рідше – **-ств(о)**. На відсутність в істоти певних почуттів вказують переважно похідні з першим компонентом форманта **без-** / **бес-**, наприклад: *бесловиѣ* (1073 Ср I 74); *беспечалиѣ* (1073 74); *беззьлобиѣ* (1076 СДЯ I 122) “незлюбивість”; *безстоудиѣ* (1076 141) “безсоромність”, пор. *бесстудие* (XII/XIII СлРЯ I 173) “те саме”; *безумиѣ* (XI Ср I 63); *бездързновениѣ* (XI 56) “відсутність зухвалості”; *безстрашиѣ* (XI Ср I 77, СДЯ I 140) “безстрашність”; *бесхвалениѣ* (XI Ср I 79); *безумьство* (до 1200 64); *безбоязньство* (XII СлРЯ I 94); *безпечальство* (XII–XIII СДЯ I 133) “незворушність, безпристрасність”; *безоупъваньство* (XII–XIII 146) “відсутність надії, безнадійність”; *безгнѣвиѣ* (1296 СДЯ I 114, Ср I 53) “відсутність гніву, беззлюбність”; *безмилосърдиѣ* (1296 СДЯ I 126) “жорстокість”; *безстрастиѣ* (XIII 139) “незворушність, безпристрасність”; *бессрамие* (XIII/1477 СлРЯ I 171) “безсоромність”; *безбаниѣ* (XIII Ср I 49); *бесквасиѣ* (XIII 72) “моральна чистота”, пор. *квась* “хмільний напій; те, що роз’їдає, кислота, кислий смак” тощо.

Окремі найменування рис характеру та їх зовнішнього вияву давньої руськоукраїнської мови XI–XIII ст. утворені, на наш погляд, переважно від іменникових і дієслівних основ за допомогою конфікса з першим компонентом **не-**. Такі похідні “характеризуються запереченням (невиконанням) названої мотивувальним словом дії” [3, с. 63], наприклад: *немилосърдиѣ* (1076 СДЯ V 300) “відсутність милосердя, жорстокість” (від

милосердѣли); *невоздержание* (1076 237) “нестриманість, непомірність” (*воздержати*); *непоболѣние* (XI СлРЯ XI 213) “безсердечність, черствість” (*поболѣти*); *небогатиик* (XII–XIII СДЯ V 229) “відсутність благоговіння перед Богом” від *богати(ся)*; *невъзхотѣник* (1296 238) “небажання” (*възхотѣти*); *незълоба* (1296 276) “покірність, беззлобність” (від *зълѣ* або префіксальне утворення від *зълоба*) та ін.

У праслов'янській мові не траплялися назви рис характеру, утворені композитно-суфіксальним способом [4], проте такі деривати властиві мові пізнішого періоду. В XI ст. поширеними виявилися деривати на **-ик**, **-ств(о)**, наприклад: *богоразумик* (1073 Ср I 134); *благочѣстик* (1073 109); *благопослушаник* (1073 101); *хотѣславие* (1073 III 1390) “пиха, марнолюбство”; *славохотик* (1076 407) “зарозумілість”; *добросьрдик* (1076 13) “сердечність, доброзичливість”; *милосьрдик* (1076 СДЯ IV 532) “милосердя, співчуття”; *вседѣйство* (1096 СлРЯ III 119) “підступність”; *благодушик* (XI Ср I 97); *благонравик* (XI 100); *жестосьрдик* (XI/XIII–XIV СДЯ III 252) “жорстокість”; *истиньнолюбиик* (XI/XIII–XIV IV 172) “любов до істини, правди”; *любославиик* (XI/XIII–XIV 474) “любов до слави, честолубство”; *лютонравие* (XI/XVI СлРЯ VIII 347) “жорстокий, суворий норів”; *любовластие* (XI 329) “властолубство”; *великодушиие* (XI II 65) “великодушність”; *вѣсокомудрик* (XI Ср I 451); *двѣдушиик* (XI 639) тощо.

Більше таких похідних спостерігається у XII ст.: *богоразумик* (бл. 1100 Ср I 102); *двомѣслиик* (бл. 1100 641); *благодушиик* (XII СДЯ I 182) “спокій, радість”; *благомоужьство* (XII 190) “мужність, хоробрість”; *богобогатизньство* (XII 253) “богобоязливість, побожність”; *бѣсобогатиик* (XII 365) “боязнь бісів, забобонний страх”; *добродоушиик* (XII II 483); *высокомыслиие* (XII/XIV СлРЯ III 253) “гордість, погорда”; *злонравие*, *зълонравие* (XII–XIII VI 27) “схильність до зла, поганий характер” та ін.

У наступні періоди розвитку української мови цей лексико-словотвірний тип продовжує поповнюватися новотворами, наприклад:

боголишньство (1296 СДЯ I 258) “жорстокість”; *любосластик* (1296 IV 474) “любов до задоволень” тощо. Більш детально іменники цього типу проаналізувала в монографічному дослідженні композитно-суфіксальної деривації іменників В. Ліпич [2].

Таким чином, у давній руськоукраїнській мові XI–XIII ст. спостерігається велика кількість абстрактних іменників на позначення особливостей характеру, вдачі людини. У цей період відбувалися активні процеси формування лексико-словотвірних типів іменників з такою семантикою. Обстежені джерела фіксують переважно відприкметникові похідні на позначення рис характеру із суфіксами *-ость, -от(а)* (*доброта, благодать, жалость, жестота*). Девербативи трапляються рідше. Це здебільшого нульсуфіксальні іменники (*погора*) та структури на *-ик* (*блаженик*). Відіменникові суфіксальні похідні з аналізованою семантикою – це переважно деривати на *-ьств(о)* (*моужьство*), проте серед конфіксальних і композитно-суфіксальних похідних найбільш поширені саме десубстантиви (*безбоязньство, благодущик, милосьрдик*). Уже на цьому етапі історичного розвитку української мови виразно окреслилася група іменників на позначення внутрішнього світу людини, що мала чітко виражену семантику й визначений набір словотворчих засобів.

Література:

1. Іншакова І. О. Походження форманта *-ота (-ета)* та його функції в праслов'янській мові *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2015. Вип. 12. С. 39–46.
2. Ліпич В. М. Нариси з історії українського словотворення (композитно-суфіксальна деривація іменників української мови XI–XVIII ст.) : монографія. Донецьк : ТОВ “Юго-Восток, ЛТД”, 2007. 158 с.
3. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло,

О. В. Меркулова, Л. М. Стовбур. Запоріжжя – Кривий Ріг : ТОВ “ЛПКС” ЛТД, 2010. 480 с.

4. Сіроштан Т. В. Іменники з абстрактним значенням у лексичній системі праслов'янської мови *Знакові величини у формуванні лінгвального образу світу українців* : монографія. Мелітополь : Вид-во МДПУ ім. Богдана Хмельницького, 2017. С. 91–111.

5. Словник української мови : в 11 т. / уклад. І. К. Білодід та ін. К. : Наукова думка, 1970–1980. Т. 11.

6. Философский энциклопедический словарь / редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др. М. : Сов. Энциклопедия, 1989. 815 с.

Перелік скорочень назв джерел:

ГЄ Галицьке (Крилоське) Євангеліє 1144 року *Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.* Житомир : “Полісся”, 2015. С. 174–193.

ЛГВ Галицько-Волинський літопис XIII ст. за Іпатіївським списком близько 1425 року *Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.* Житомир : “Полісся”, 2015. С. 335–346.

ЛК Київський літопис XII ст. за Іпатіївським списком близько 1425 року *Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.* Житомир : “Полісся”, 2015. С. 236–247.

ПВЛ “Повість временних літ” початку XII ст. за списком Лаврентіївського літопису 1377 року *Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.* Житомир : “Полісся”, 2015. С. 158–168.

Повч “Повчання” Володимира Мономаха початку XI ст. у списку 1377 року *Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.* Житомир : “Полісся”, 2015. С. 30–35.

СДЯ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / гл. ред. Р. И. Аванесов. М. : Русский язык, 1998–2008. Т. 1–7.

СлІл “Слово о законі і благодаті” митрополита київського Іларіона середини XI ст. у списку XV ст. *Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.* Житомир : “Полісся”, 2015. С. 39–45.

СлРЯ Словарь русского языка XI–XVII вв. М. : Наука, 1975–2008. Вып. 1–28.

Ср Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Спб, 1893–1912. Т.1–3.

Анотація

Т. СІРОШТАН. НАЗВИ РИС ХАРАКТЕРУ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XI–XIII СТ.

У статті на широкому фактичному матеріалі давньої руськоукраїнської мови XI–XIII ст. простежується історія тематичної групи назв рис характеру людини, визначаються особливості семантики таких іменників, розглядається словотвірна структура похідних лексем.

Ключові слова: назви рис характеру, лексико-словотвірний тип, словотвірна структура, формант, давня руськоукраїнська мова.

Аннотация

Т. СЕРОШТАН. НАЗВАНИЯ ЧЕРТ ХАРАКТЕРА В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ XI–XIII ВВ.

В статье на широком фактическом материале древнего русско-украинского языка XI–XIII в. прослеживается история тематической группы названий черт характера человека, определяются особенности семантики таких существительных, рассматривается словообразовательная структура производных лексем.

Ключевые слова: названия черт характера, лексико-словообразовательный тип, словообразовательная структура, формант, древний русско-украинский язык.

Summary

T. SIROSHTAN THE NAMES OF CHARACTER TRAITS IN UKRAINIAN LANGUAGE OF XI–XIII CENTURIES

In the article the history of the thematic group of the names of human traits is traced, the peculiarities of the semantics of such nouns are determined, and the derivational structure of derived lexemes is considered on the broad factual material of the Ancient Russian-Ukrainian language of the XI–XIII centuries.

Key words: names of character traits, lexical word-forming type, word-forming structure, formant, Ancient (Old) Russian-Ukrainian language.